
Vladimir Marko

Ciceronov
de fato

*
**

O helenističkim kondicionalima i slobodi volje

Novi Sad, 2023

---

*Ovu sam knjigu ostao dužan mojim
učiteljima, a kasnije prijateljima, Saši
Kronu i Miši Arsenjeviću, kao i Bobu
Sharplesu za podsticaj i podršku.*

Sadržaj

PREDGOVOR.....	1
Nekoliko uvodnih napomena.....	1
O Ciceronu.....	4
Ciceronova misija.....	6
Datum nastanka dela.....	9
Predmet rasprave.....	12
Osnovni pojmovi i rivalske škole o slobodi volje.....	14
Glavni akteri.....	18
RUKOPISI.....	20
Stematička situacije.....	26
Koliko teksta nedostaje u <i>de fato</i> ?.....	30
Lacunae.....	31
Lacuna A – deo ispred <i>fat.</i> §1.....	34
Lacuna B – deo nakon <i>fat.</i> §4.....	34
Lacuna C – deo nakon <i>fat.</i> §45.....	35
Lacuna D – deo nakon <i>fat.</i> §48.....	37
KOMENTATORI.....	37
SIGLA.....	42
CICERONOV <i>DE FATO</i> – TEKST I KOMENTARI.....	47
<i>Lacuna A</i>	47
I. <i>Proemium</i> (Uvod – i, §1 – ii, §4).....	47
i, §1.....	47
§2.....	65
ii, §3.....	70
§4.....	72
<i>Lacuna B</i> (fragmenti 1-6).....	76
Fr. 5: <i>Macr. Sat.</i> 3.16.3 <i>sq.</i>	76
Fr. 1: <i>Gell. noct. Att.</i> vii, 2.15.....	80

Fr. 2: Serv. <i>Ad Vergilii Aeneida</i> , iii, 376.....	84
Fr. 3: August. <i>civ. dei</i> , v, 8.	88
Fr. 4: August. <i>civ. dei</i> , v, 2.	89
Fr. 6. (?).....	96
II. <i>Disputatio</i> (nastavak – iii, §5 – xx, §48).....	96
A. Nastavak argumenta o tome, da se ne može dokazati postojanje usuda na osnovu divinacije (iii, §5 – v, §11).....	96
1. Pobijanje Posidonijevog argumenta da usud postoji (iii, §§5-6).....	96
iii, §5. Kritika Posidonijevog učenja – <i>naturae contagio</i> , <i>συμπάθεια</i>	96
§6. Primer sa Ikadijem.....	109
2. Hrizipove klopke (§§7-11a).....	114
iv, §7. a) priroda mesta.....	114
§8a. Primer sa Pompejevom portom.....	123
§8b. Razlike među prirodoma ljudi.....	126
v, §9. b) različiti uzroci.....	127
§10. Fizionomija, Stilpon i Sokrat.....	133
§11a. Nedostaci iz prirodnih uzroka se mogu otkloniti.....	140
B. Argument o tome da je princip bivalencije valjan, ali da se sve stvari ne događaju prema usudu (vi, §11b – xvi, §38).....	144
1. Argument da je budućnost nepromenljiva, ali da to ne znači da su sve stvari prema usudu. Ciceron implicitno pretpostavlja da je nepromenljivost budućnosti posledica principa bivalencije (vi, §11 – ix, §20); Analiza primera sa Fabijem (vi, §11b – ix, §14); teoreme i priznaci; Karneadova koncepcija kondicionalnog usuda (α); Hrizipovo tumačenje kondicionala (vi, §14 – viii, §16).....	144
vi, §11b. Princip bivalencije, divinacija i njeno poreklo, teorija priznaka.....	144
§12. Argument o Fabiju, <i>i deo</i>	151
vii, §13. Diodor i Hrizip.....	181
§14. Argument o Fabiju, <i>ii deo</i>	203
viii, §15. Haldejci, Argument o Fabiju, <i>iii deo</i> , astološke teoreme.....	212
§16. Kondicionali i negacije konjunkcija.....	224
ix, §17. 'Vratimo se Diodoru...'; prvi primer sa Scipijem.....	225
§18. Drugi primer sa Scipijem; Epikurova odstupanja atoma.....	231
§19. Epikur – odnos prema bivalenciji.....	241
2. Pobijanje Hrizipovog argumenta koji tvrdi da su sve stvari prema usudu, koji se zasniva na principu bivalencije (ix, §§20–28: <i>quod fieri non potest</i>)... 257	
§20a. Bivalencija, buduće kontingencije, usud.....	257

x, §20b. Hrizipove zamke, <i>ii deo</i> ; <i>i deo dokaza</i>	262
§21a. Hrizipove zamke, <i>ii deo</i> ; <i>ii deo dokaza</i>	271
§21b. Epikur – isključenje trećeg.....	274
§22. Prvi Epikurov argument	280
§23a. Drugi Epikurov argument.....	289
xi, §23b. Karneadov odgovor Epikuru (§§23b-25).....	300
§24. Bez uzroka znači bez antecedentnog uzroka.....	307
§25. Spoljašnji i unutrašnji uzrok.....	310
§26. Bivalencija.....	311
xii, §27. Treći primer sa Scipijem	315
§28a. Primer sa Katonom i Hortenzijem	324
3. Argument da nisu sve stvari prema usudu, da je područje divinacije ograničeno na događaje u prirodnom poretku, ali da je princip bivalencije ipak valjan (xii, §28b: <i>nec nos impedit</i> – xvi, §38); (β) Karneadova koncepcija <i>kondicionalnog usuda</i> , xiv, §31.....	328
§28b. Argument <i>Lenjivi</i> (28b-29b)	329
29a. ‘Oduvek suđeno’	333
xiii, §29b. ‘Oduvek istinito’	333
§30. ‘ <i>Confatalia</i> ’	335
xiv, §31. Karneadov protivargument da <i>nije sve prema usudu</i>	355
§32. ‘Oduvek istinito’; Apolon, Karnead.....	361
§33a. Marcelije, Apolon, Edip.....	366
xv, §33b. Usud, divinacija.....	373
§34. Hekuba, Klitemnestra (Argument §§34-37: ‘uzroci su delatni’)	376
§35. Citat iz Enija – Tezejeva lađa i Medeja	383
xvi, §36. Uzroci; primer sa Filoktetom a)	388
§37. Primer sa Filoktetom b); Epikur	397
§38. Bivalencija, oduvek istinito, nužnost, usud	407
xvii, §39. Uzroci 1; usud, nužnost, volja.....	415
§40. (Epikurejski) etički argument (na osnovu podsticaja i saglasnosti) protiv stoičkog usuda.....	418
xviii, §41. Uzroci 2: <i>causarum genera</i> – razlika među vrstama uzroka.....	443
§42. a. Valjak i kupa.....	464
xix, §43. b. Valjak i kupa.....	474
4. Ciceronova analiza Hrizipove tvrdnje (xix, §§44–45).....	478
§44a. Saglasnost prema nužnosti.....	478
§44b. Reči i činjenice.....	488
§45. ‘Obe strane se slažu oko ove razlike’	492

<i>Lacuna C</i> (fragment 1?).....	496
D. <i>Peroratio</i> preostalog dela <i>disputatio</i> – Kritika Epikurovog učenja o odstupanju atoma (xx, §§46–48).....	498
xx, §46. Kritika Epikurovog odstupanja bez uzroka	498
§47. Epikur ne iznosi nikakav uzrok	504
§48. ‘Za neke, ili za sve?’.....	506
<i>Lacuna D</i>	509
DODACI	511
1. Argument o Fabiju (<i>fat.</i> vi, 12; vii, 14).....	513
1.1. Argument.....	514
1.2. Prvi deo – koraci 1 i 2.....	515
1.3. Koraci 3 i 4.....	524
1.4. Koraci od 5 do 7.....	526
1.5. Drugi deo – dokaz iz <i>fat.</i> vii, 14.....	528
2. Argument <i>Lenjivi</i> (<i>fat.</i> xii, 28-29)	533
2.1. Izvori.....	534
2.2. Sofizam i uporedni argument	537
2.3. Logika argumenta	542
2.4. Mnoga lica fatalizma.....	547
2.4.1. Moderne interpretacije fatalizma	547
2.4.2. Fatalizam kao logički determinizam.....	552
2.4.3. Antičke teorije fatalizma	555
2.4.4. Astrološki fatalizam – potpun i delimičan	558
2.4.4.a. Potpun astrološki fatalizam	558
2.4.4.b. Delimičan astrološki fatalizam.....	560
2.4.5. Bez obzira na to šta i kako	565
2.4.6. Beg pred usudom i njegovo prevazilaženje.....	568
2.4.7. Grupa Posidonijevih primera i vrsta elastičnog fatalizma.....	576
2.4.8. Ostala otvorena pitanja	578
2.5. Lenjost.....	583
3. <i>Kosač</i> – uporedni argument <i>Lenjivom</i>	586
3.1. Argument	587
3.2. Antički tragovi argumenta.....	589
3.3. Problem u dve glavne premise.....	591
3.3.1. <i>Možda</i> (τάχα).....	591
3.3.2. <i>Svakako</i> (πάντως).....	597

3.3.3. Veznici <i>nego</i> (ἀλλά); <i>i zaista</i> (ἀλλὰ μὴν).....	599
3.4. Zavisnost među (su)rečenicama	604
3.5. Treća premisa – disjunkcija i njene modalne forme.....	607
3.6. Modalni silogizam	609
3.7. Nagaðanje o stoičkom rešenju	611
4. O determinizmima	619
4.1. Poreklo termina	620
4.2. Rečnici, istorijski izvori i rane demarkacije.....	621
4.3. Izvorno značenje determinizma	623
4.4. Naučni determinizam i naučni fatalizam	626
4.5. Determinizam – slab i strog.....	628
4.6. Determinizam kao funkcionalna relacija	630
4.7. Schlickov logički determinizam	632
4.8. Bivalentna priroda logičkog determinizma	634
4.9. Neumitnost	636
4.10. Logički fatalizam.....	637
4.11. Determinizam i fatalizam.....	638
4.12. Nomološki fatalizam	640
4.13. Deterministička teorija mogućih svetova.....	644
4.14. Deterministički sistemi	645
4.15. Komponente determinizma.....	647
4.16. Smisao i značaj klasifikacije?.....	652
5. O vrstama uzroka kod Cicerona (§§8b-9, §13, §§41-45, ...)	655
5.1. Princip uzročnosti.....	658
5.2. Klasifikacija uzroka	662
5.2.1. Prirodan uzrok	664
5.2.2. Antecedentan uzrok – inicijalni, neposredan	666
5.2.3. Glavni ili dominantan uzrok.....	674
5.2.4. Sinetički ili savršeni uzrok.....	676
5.2.5. Kooperativan ili sinergički uzrok.....	679
5.2.6. Nužan uzrok (tj. nužan uslov)	680
5.2.7. Zajednički uzrok ili sauzrok	681
5.2.8. Pojavni i skriveni uzroci	681
5.2.9. Unutrašnji, spoljašnji i pokretački uzroci	683
5.2.10. Složeni, jednostavni, sausudni uzroci.....	685
5.2.11. Istovremeni, sukcesivni i tranzitivni uzroci	686

5.2.12. Jedan uzrok i mnogi uzroci	690
5.2.13. Priroda, veličina i intenzitet uzroka	691
5.2.14. Rezime Ciceronovog teksta iz <i>top.</i> 59-60	692
5.2.15. Ciceronovo uparivanje termina i usud	693
5.3. Spisak mesta na kojima se razmatraju uzroci	706
5.4. Uzroci – terminološka tabela.....	707
Glosar	712
Logička pravila i skraćenice	714
LITERATURA.....	717
Rukopisi.....	717
Štampana izdanja	723
Antički izvori.....	756
Moderna literatura	776
INDEKSI	803
Index topicorum.....	804
Index nominum.....	808
Index locorum.....	817
Index fragmentum.....	827

... *acipenser iste paucorum hominum est*“

Cic. *fat.* Fr. 5.

Predgovor

Nekoliko uvodnih napomena

Prvi deo ove knjige je nastao od beležaka. Radi se o komentarima koji prate i tumače osnovni tekst Ciceronovog *de fato*. Drugi deo knjige čine *Dodaci*. Oni bi mogli da pomognu razumevanju samog teksta ili da pruže čitaocu dodatna ili detaljnija objašnjenja nekih problematičnih pitanja i nekoliko ključnih argumenata koji se pojavljuju u Ciceronovom rukopisu. U *Dodacima* se pojavljuju i tekstovi koji su, u nekom obliku, već bili publikovani (Marko, 2011, 2012, 2017, 2020), ali se sada po prvi put pojavljuju na srpskohrvatskom jeziku. Beleške su nastajale tokom priprema za nastavu iz predmeta u kojima se studenti upoznaju sa rekonstrukcijama filozofskih argumenata. Studenti radije vole da čitaju moderne članke i dela. Ali u isto vreme, često kao izazov shvataju pokušaj da modernim jezikom sagledaju antičke argumente. Na taj način ujedno počinju lepše da upoznaju svet antičke filozofije, a vremenom sa više pažnje se okreću širim teorijskim pretpostavkama antičkih autora koji stoje u pozadini ovih argumenata. U pedagoškom smislu, ovakav susret sa rukopisom praćenim komentarom može biti koristan. Pa čak i onda kada su čitaoci u svom upoznavanju sa rukopisom isprva usredsređeni tek na pojedinačne odeljke za koje pokazuju neposredno zanimanje ili u njima nalaze sponu sa savremenim temama.

– U prevodu latinskog termina *fatum* namerno smo se trudili da izbegnemo (uobičajeno korišćen) termin *sudbina*. Želeli smo da naglasimo razliku između značenja dva termina: *usuda*, koji se tiče takvih (prediktivnih) propozicija koje opisuju događaje iz života aktera, a koje su *unapred istinite* (tj. onoga što je *neumitno*, *neizbežno*) i *sudbine*, tj. onoga što se odnosi na tok događaja života aktera nad kojim akter može, makar delimično, da ima autonomnu kontrolu i uzme aktivno učešće u njegovom oblikovanju (pa time, posledično, da snosi i *odgovornost* za ishod svog

bilo činjenja ili nečinjenja). Ovo razlikovanje stoji u pozadini Ciceronovog motiva za pisanje ovog dela upućenog rimskoj mladeži u kritičkim trenucima za dalju sudbinu republike – da se ne treba predavati predstavi o neumoljivom *usudu*, već vlastitu *sudbinu* treba uzeti u svoje ruke. Razlika dva termina je u nekim evropskim jezicima prisutna, u nekim ne – (eng.: *fate* / *destiny*; nem.: *das Schicksal* / *die Bestimmung*; it.: *il fato* / *il destino*) – ali za naš tekst je značajna. Mnogi autori danas ovu razliku smatraju neophodnom i ističu njen značaj za različite kontekste koji su bliski i predmetu ovog Ciceronovog spisa.¹ Neki od kandidata za reč *fatum* moglo bi biti Vukovo rešenje „usud,²“ kao i rešenje koje koriste prevodioci Dielsovih fragmenata (DK),³ a to je termin *udes* (koji je opet opterećen time, što u današnjem značenju asocira na *sticaj* – srećnih ili nesrećnih – *okolnosti* [lat.: *fortuna* / *casus*] ili *akcidentalan događaj* a koji ne mora biti i *neumitan*). U nedoumici kako prevesti reč *fatum* konsultovali smo brojne rečnike srpskohrvatskog jezika kao i niz uporednih srpskohrvatskih rečnika drugih jezika. Ovo listanje i potreba za isticanjem razlike nije nas daleko odvelo i oslobodilo nedoumica. Navešćemo samo par karakterističnih primera. *Rječnik JAZU* izjednačava dva termina (Jedvaj, 1956-8:xvi, 892): „d. sudbina, isto što i udes; fatum...“. Na drugom mestu ovog rečnika (Maretić, 1924-7:ix, 287) nalazimo: „osud: d. usud, sudbina“,⁴ a sam priređivač naglašava da se termin *osud* pominje jedino u Stulićevom

¹ Na primer, May, R. (1981:88ff) Bargdill (2006:205-220).

² Karadžić u *Srpskom riječniku* (1852:791) ovako prevodi nemačko *Schicksal*, odnosno latinsko *fatum*, pri čemu se poziva na frazu, koja se pojavljuje u pripoveci („Usud“), „tako ti je *usud* usudio“. Međutim, odmah u sledećem redu, kod odrednice „usuditi, usudim,“ poistovećuje to značenje sa „pf. *beschtimen*, *bescheiden*, *destino*; ‘da Bog ne usudi’,“ odnosno, razlika do koje nam je ovde stalo, nije i nedvosmisleno istaknuta.

³ Hermann Diels, *Pred Sokratovci: fragmenti*, svezak 1. i 2. [Zdeslav Dukat et al] Naprijed, Zagreb, 1983.

⁴ U *Rečniku* (*Matice srpske, Matice hrvatske*) srpskohrvatskoga književnog jezika, 1971, t. iv, str. 233, takođe nalazimo dva primera *upotrebe* reči *osud* (preuzetih iz dela Frana Kurelaca i Janka Polića-Kamova), bliska našoj potrebi, dok rečnik SANU (*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Beograd, Institut za srpski jezik, 2010, t. xviii, str. 484), ovu reč smatra zastarelom.

rečniku kao prevod reči „*fatum, sors, s naznakom, da je iz češkog rječn[ika]*.“ Ako pogledamo kod Stulića (1806: i, 71), osud: „*destino, fatum, fatum, sors*.“ U tomu xx (Jedvaj, 1971-2, str. 46), kod odrednice *usud*, nalazimo neku vrstu rezimea (koji se oslanja na rečnike Vuka, Šuleka, Ivekovića), gde se takođe ne naglašava demarkacija značenja dva termina koji su nam ovde potrebni, tako da i nadalje ostajemo uskraćeni za potrebnu razliku. To je samo ilustrativan deo mnogobrojnih primera. U nedostatku adekvatnog i ubedljivog termina sa nedvosmislenim značenjem pošli od toga da je, u tom slučaju, potpuno arbitrarno koju ćemo reč izabrati od potencijalnih kandidata (bilo *usud, osud, kob, udes*, itd.), naravno, ukoliko unapred odredimo način njegove upotrebe. Izabrali smo reč *usud*, koja će ovde predstavljati tehnički termin u funkciji koja korespondira značenju latinske reči *fatum* (a koji bi trebalo da nam ipak pomogne da izbegnemo njegovu asocijaciju sa terminom *sudbina* i značenjem na koje smo prethodno ukazali). Možda će neko, koga to neće zadovoljiti, vremenom pronaći srećnije rešenje.

– Imena modernih i manje frekventnih latinskih autora *nisu transkribovana*, što je učinjeno iz praktičnih razloga. Pošto je ovih imena dosta, pošli smo od pretpostavke da, u današnjim uslovima, čitalac lakše može da pronađe konkretnog autora, obavesti se o njegovim stanovištima ili naprosto odmah potraži navedenu literaturu koja ga zanima putem interneta (što bi mu transkripcija imena otežala a možda ga u tim pokušajima i brzo obeshrabrila). Pošto je ovih referenci dosta, literatura je navođena u zagradama kako bismo izbegli nepotrebno gomilanje fusnota, a povećali, koliko je to moguće, preglednost teksta, usmeravajući pažnju čitaoca više na sam tekst.

– U prvoj varijanti rukopisa bili su dodavani istorijski komentari (preuzeti od autora kao što su npr. Turnebus, Lambinus i Davies). Vremenom nam se to učinilo izlišnim, jer u izvesnom tehničkom smislu mnogi od ovih komentara su nesumnjivo arhaični, dok su savremeni komentari po pravilu daleko iscrpniji i uputniji i ne sadrže propuste koji su prisutni u pionirskim komentatorskim radovima. Čitalac će npr. naći Turnebusov tekst kod Bayera (2000⁴) ili u izuzetno opremljenom starijem izdanju Creutzer,

F., Keyser, CP, Moser, H. (1828), kao i ostale istorijske komentare, ako je zainteresovan, na danas lako dostupnim brojnim digitalizovanim kopijama originalnih izdanja (aktualne adrese smo naveli u bibliografskom delu).

– Zagrade – tj. [,] – označavaju početak ili kraj fragmenata navedenih u von Arnimovoj kolekciji (SVF) ili kod Dielsa (DK).

– Formalne dokaze smo se trudili da predstavimo, koliko je to moguće, u što preglednijem i jednostavnijem obliku, uglavnom koristeći logiku propozicija.

Ovo je i prilika da se zahvalim Danielu Markoviću na sugestijama u početnoj fazi pripreme ovog rukopisa, kao i recenzentima na strpljenju da rukopis pregledaju i daju mi izuzetno dragocene primedbe. Naravno, za nedostatke i eventualne propuste, kao i greške u tekstu (a tih će svakako biti), krivica je isključivo moja.

O Ciceronu

Ciceron (*lat.* M. Tullius Cicero; r. Arpin, 3. 1. 106.⁵ – †Formijan kod Gajete, 7. 12. 43.) potiče iz porodice koja je pripadala relativno imućnom rimskom staležu *konjanika* (*equites*). Ovaj stalež je predstavljao neku vrstu mosta između najvišeg *senatorskog* staleža i *plebejskog* staleža. Konjanicima su mogli pripadati visoki vojni službenici, ali i preduzetnici ili plemići sa zemljom.

Ciceron je prvi iz porodice koji pokazuje ambicije da aktivno učestvuje u javnom i političkom životu. Prvo obrazovanje dobija u Rimu, kroz poduku i proučavanje različitih disciplina: o literaturi i poeziji uči od grčkog pesnika Arhija; slušao je retoriku od Apolonija Molona sa Rodosa (koji dva puta kao ambasador posećuje Rim); o filozofiji stiče saznanja od epikurejskog filozofa Fedra, zatim od Filona iz Larise (koji 87. g. dolazi u Rim kao pripadnik treće, Nove akademije), kao i od Diodota, koji je stoik i sa kojim ostaje u prijateljskim odnosima sve do njegove smrti 59. g. Priprema se za advokatski poziv i proučava pravo kod Scevole (*Quintus Mucius Scaevola*, 140-82), koji je ujedno i *pontifex maximus*, vrhovni rim-

⁵ Svi datumi se odnose na razdoblje *pre nove ere*.

ski sveštenik. Iako bez plemenitog porekla ili uticajnog društvenog položaja, u javni život ulazi sa advokaturom 81. g. i brzo na sebe skreće pažnju govorničkim sposobnostima. Vremenom dobija podršku i zaštitu uglednijih ljudi, ali i senatorskih porodica, čije članove na sudu brani (kao i zahvaljujući braku sa Terencijom, koja je poticala iz vrlo imućne plebejske porodice). Nakon prvog velikog ali kontroverznog slučaja sa Sekstom Roscijem i oceubistvom 79. g. (cf. Cic. *pro Roscio Amerino*) privremeno napušta svoju advokatsku praksu i ostavlja Rim. Odsustvo iz Rima koristi kako bi unapredio obrazovanje u filozofiji i retorici. U Atinu postaje učenik Antioha iz Askalona (c. 125 - c. 68, koji pokušava da restaurira *Staru akademiju* istovremeno objedinjavajući učenje peripatetika i stoika). Nakon toga putuje na Rodos i Malu Aziju kako bi obrazovanje nastavio kod stoika Posidonija (c. 135 - c. 51) i svog ranijeg učitelja govorništva Apolonija Molona (kod kojega kasnije uči i Cezar).

U želji za dodatnim upoznavanjem retorike Ciceron se kreće po centrima u Maloj Aziji. Tamo se sreće i uči kod čuvenih govornika svog vremena (Plut. *Cic.* iv, 4.). Nakon par godina vraća se u Rim advokatskom poslu, gde nastavlja kako svoj javni život tako i političku borbu za očuvanje republike – zauzima različite javne funkcije, od kvestora (75. g.), preko edila (69. g.), pretora (66. g.) konzula (63. g.), augura (53. g.), prokonzula u Kilikiji u Maloj Aziji (52 - 50).

Tokom svog boravka u Kilikiji koristi priliku da nastavi sa svojim filozofskim obrazovanjem. Odlazi u Atinu 51. g. i susreće se sa Antiohovim bratom, Aristom, njegovim učenikom i nastavljачem, dok u Mitileni sreće peripatetika Kratipa iz Pergamona. Preokret u njegovim delima nastaje nakon 56. godine, kada se usredsređuje na pisanje *retoričkih* spisa i samu teoriju govorništva (55: *de oratore*; 46: *de partitione oratoria, Brutus, de optimo genere oratorum; topica*). U ovom periodu se pojavljuju i njegovi *filozofski* spisi (u periodu 54.-51.: *de republica*; 52. g.: *de legibus*; 46. g.: *paradoxa Stoicorum*; samo u fragmentima sačuvan *Hortensius; de finibus, Tusculanarum disputationum; consolatio* i *de gloria*, koji su izgubljeni; *academica*; prevod Platonovog *Timaja*; tokom 45. i 44.: *de natura deorum, de senectute, de divinatione, de fato, de amicitia, de officiis*). Njegovo

poslednje delo *Philippicae*, protiv Antonija (po ugledu na Demostenovu osudu Filipa II Makednoskog), piše 44. i 43. godine. Iako podržava Oktavijana protiv Antonija, Oktavijan u međuvremenu sa Antonijem i Lepidom formira Drugi triumvirat i tako Ciceron postaje njihov zajednički neprijatelj i predmet progona. Ciceron napušta vilu u Formiji u nosiljci i kreće prema obali u nadi da će uspeti da uhvati lađu kako bi što pre mogao da izbegne opasnost i nekako se domogne Makedonije. Međutim, 7. decembra 43. g. potera ga presreće na putu i oduzima mu život.

Ciceronova misija

Grčko filozofsko iskustvo se pojavljuje u latinskom jeziku zahvaljujući Ciceronu i Lukreciju (koji prenosi saznanja epikurejske škole). Često pitanje koje se postavlja među istoričarima filozofije je sledeće: da li Ciceron želi da prenese grčko znanje koje se tiče *retorike* i *filozofije* rimskoj mladeži ili želi da istakne vlastite stavove, oslanjajući se (eklektički) na grčke izvore kao uzore? Na ovo pitanje je teško dati definitivan odgovor.

Kada je u pitanju *postupak* koji koristi u svojoj filozofskoj misiji teško mu je pripisati metodičku doslednost i jednoznačnost – da li su u pitanju autorski spisi ili kompilacije stanovišta i čak prevodi koje treba da pruže osnovne informacije rimskoj mladeži o filozofiji Grka? Ciceron se, na primer, upušta u *prevod* Platonovog *Timaja*. Ovaj korak bi mogao biti protumačen kao prosvetiteljski. Takođe, velike celine Ciceronovih filozofskih dela čine bilo doslovno *preuzeti* ili *sažeti* odlomci izvora na koje se oslanja. Sa jedne strane, Ciceron najčešće istorijski biva sagledavan kao *eklektik*, koji se samo oslanja na tradiciju i tumači svoje uzore. Sa druge strane, moderni autori se trude da rekonstruišu njegov vlastiti filozofski portret – prema njemu je predstavljan ne samo kao kritičar učenja dominantnih helenističkih škola, ali i kao autor koji iznosi vlastiti program i želi, na određeni način, da utiče na javnost. Time što njegov izbor obuhvata sasvim određene teme, kao i s obzirom na izbor aktualnih i karakterističnih ličnosti u dijalozima, čija imena želi da budu u opticaju među učenim Rimljanima, svakako da u pozadini njegovih dela stoji i ličan

pečat i dublja namera od pukog prenosa grčkih filozofskih tema među Rimljane.

Iz *div.* 2, ii, 5-6 kao i *nat.* 1.iii,6–v,10 saznajemo nešto više o njegovom filozofskom iskustvu, razlozima za pisanje, kao i odjecima koji dolaze od već objavljenih dela. To što je uočljivo na tim mestima donekle objašnjava njegovo stanovište i motive za pisanje – a tih je više i delom se prepliću. Ciceron, pre svega, ističe kako on sam

a) primenjuje filozofska načela i u javnom i u privatnom životu (*nat.* i, iii. 7)

Ali takođe smatra, da je

b) neophodno rimske sugrađane upoznati i uputiti u filozofiju (*ib.*).

Razlog za to je, prema njegovom mišljenju od opšteg značaja, jer je

c) u „interesu same države“ da njeni građani budu upoznati sa filozofijom.

U čemu bi filozofija bila od javnog interesa? Neophodnost filozofskog obrazovanja on vidi u funkciji dobrobiti države. Prema njemu je

bitno za vrlinu i dobro ime našeg naroda kada bi i latinska pismenost sadržavala takve važne i čuvene stvari (*nat.* i, iii,7-iv,8) ... koju to državi možemo pružiti veću i lepšu službu, nego kad podučavamo i obrazujemo mladež? (*div.* ii, ii, 4).

Ciceron se odlučuje na svoj prosvetiteljski korak kako barem neki mladi Rimljani ne bi morali da posežu za grčkim filozofskim spisima. Ali, zbog čega su baš filozofski spisi od značaja za omladinu i građane Rima?

Svoj praktički motiv za pisanjem filozofskih spisa koji bi trebalo da približe grčku filozofiju Rimljanima – pogotovo u vremenu kada državu zatiče „teška nesreća“ (republika je narušena i polako pada u vlast jednog čoveka) – ilustruje primerom onoga u čemu se sam oslanjao na Platona (*rep.* viii, 2. 545): kako bi se rešile nedoumice pred kojima se duša zatiče u teškim vremenima, on sam filozofiju shvata i kao brigu za državu i unapređenje njenog dobra (*div.* ii, iii, 6-7).

Iako smatra da je rimsko društvo superiorno u mnogim oblastima (kao što su, recimo, pravo i društveno uređenje), u drugim nije ni dovoljno pro-

svećeno, niti je usvojilo određene vrline. Drži da bi njegovo delo trebalo da predstavlja

d) ne samo izvor saznanja već i podsticaj za druge.

Izveštava kako je zadovoljan odjecima već izdatih spisa, jer je „mnoge prinudio ne samo učenju, nego i pisanju“ (*nat. i, iv, 8*).

A kada je u pitanju latinski jezik, potrebno je

e) unaprediti latinsku filozofsku terminologiju.

Istina je da mnogi, koji mada imaju grčko obrazovanje, ne mogu da ga podele sa drugim sugrađanima, jer *ne veruju* „da bi bilo moguće reći latinski ono čemu su se naučili od Grka“ (*ib.*). Kada se osvrće se na svoje spise govori da su doveli do toga, kako se njemu čini, da je učinjen „tako veliki napredak, da nas Grci ne prestizu ni po rečima“ (*ib.*).

Dalje ističe

f) značaj kritičke snage argumenata

pre nego potrebu pripadnosti nekoj školi ili oslanjanja na autoritet njenih utemeljivača (*nat. i, v. 10*). Ni sam Ciceron *nije uvek dosledan* sledbenik akademije. Kao svoje učitelje i prijatelje pominje Diodota, Filona, Antioha i Posidonija, koji su u dijalozima (iako pojedinačno pripadaju različitim školama ili strujama) predstavljeni i kao njegovi uzori, ali i izlagani kao nosioci suparničkih stanovišta. Želi da skrene pažnju da su bitni argumenti i njihova snaga a ne autoritet same škole. Iz tog razloga se verovatno obraća čitaocima sledećim rečima (*nat. i. v. 10*):

ko se pak pita, šta o svakoj stvari držim, čini se radoznalijim nego što je to potrebno.

Ove svoje reči objašnjava kritikom pitagorejskih predrasuda, time što su oni ti koji se u argumentima pozivaju isključivo na Pitagoru. Ujedno dodaje da autoritet onih koji se predstavljaju za učitelje nekada čak škodi onima koji su posvećeni učenju; sledbenici tako prestaju da koriste vlastiti sud, držeći za valjan onaj sud koji potiče od autoriteta sa kojim se poistovećuju (*ib.*).

Možda bi ovde još bilo značajno dodati kako Cicerona 45. godine zatiče i g) *lična nesreća* (umire mu ćerka Tulija).

Ciceron se izjašnjava o ovom događaju ovako (*nat. i, v. 9*):

tuga, uzrokovana velikom i okrutnom neprijatnošću sudbine, prinudila me je da se predam ovoj delatnosti [filozofiji i pisanju].

Dodaje, kako se, tražeći utehu u filozofiji,

upustio ne samo u čitanje knjiga, već i u istraživanje cele filozofije (*ib.*).

Za svoja poslednja dela Ciceron ima još jedan razlog. On bi mogao biti predstavljen i kao dominantan za izbor tema svoje trilogije kojoj pripada i *de fato*:

h) verovanje u usud vodi nečinjenju.

Drugim rečima, prihvatanje usuda vodi prihvatanju aktualnih okolnosti kao neumitnih. Ovo verovanje prati osećaj da je uzaludno suprotstavljati se i aktivno delovati na promenu okolnosti. Sam spis, u onom obliku u kojem je sačuvan, nagoveštava da Ciceron ima potrebu da raspravu započne komentarom o nemirima koji slede nakon Cezarove smrti, a upravo u tom duhu se otvara rasprava o ovoj temi. Ciceronova kritika usuda je mogla biti zamišljena kao snažna poruka savremenicima da je neophodno da se *mobilišu u odbrani republike i njenih vrednosti*, kao i da ne prihvate aktualne okolnosti kao neizbežne, nepromenljive, mimo naše volje i oduvek predodređene.

Niz prethodno navedenih razloga objašnjava ne samo motive njegovog delovanja u poslednjem periodu života, već baca svetlo i na određeno stanje u kojem se nalazi rimsko društvo u vremenu u kojem on deluje, u sam sumrak republikanskog razdoblja. U burnim i prelomnim vremenima rimskog društva, Ciceron se – sa osećanjem sa jedne strane neizvesnosti i strepnje a sa druge poslanja – grčevito trudi da svojim radovima i javnim delovanjem ne samo sačuva republikansko ustrojstvo, već da, iako svestan njegovih nedostataka, pruži doprinos njegovom unapređenju u političkom, moralnom i kulturnom smislu.

Datum nastanka dela

De fato pripada spisima koji obrađuju „teološke teme“ – tiču se prirode bogova, njihovog odnosa i uticaja na ljude, na spoljašnje okolnosti njihove

vog života i, pre svega, slobodu izbora i delovanja. U ove spise još spadaju *de natura deorum* i *de divinatione*.

Na nekoliko mesta u *de divinatione* (i, lxi, 127; ii, i, 2-3) Ciceron nagoveštava da se priprema da napiše *de fato*. Pišući drugi deo ove svoje knjige, govori da bi se njome nadovezao na predmet koji je upravo započeo a čime bi, pored ostalih tekstova koje je već završio o teološkim pitanjima, zapravo pokrio sve glavne teme koje se toga tiču. Delo *de natura deorum* je dovršeno pre Cezarovog pogubljenja 15. marta, 44. g. verovatno i nekoliko meseci ranije (Philippson, 1939:1151). U vreme Cezarovog pogubljenja Ciceron se nalazi u Rimu, gde ostaje do 7. aprila, 44. Pisanje *de divinatione* je verovatno već moglo i biti dovršeno do tog datuma (Philippson, 1939:1156–57) – iako je Falconer (1923:310-327) mišljenja, ne navodeći mogući datum, da je moglo biti završeno i znatno kasnije.

Durand (1903:176) smatra da je tekst *de fato* pisan tokom maja i juna (tačnije, da je započeo 1. maja; Falconer to poriče; 1923:313). U svakom slučaju, pretpostavljen period pisanja *de fato* može se rekonstruisati iz njegove korespondencije, na osnovu njegovih susreta sa Hircijem i jednomesečnog boravka u svojoj vili u Puteoliju (današnji Pozzuoli; od 17. aprila do 17. maja; Cic. *Att.* xiv, 9-22; xv, 1). U tom razdoblju preduzima i put u tridesetak kilometara udaljenu Pompeju, gde boravi od 3. do 10. maja. Sa Hircijem se sreće dva puta u Puteoliju (ili u njegovoj okolini) – jednom pre puta u Pompeju, a drugi put nakon povratka iz nje (o boravku pre preduzetog puta tokom perioda od 17. aprila do 2. maja cf. Cic. *Att.* xiv, 9; xiv, 11; xiv, 12 i nakon povratka iz Pompeje od 11. do 17. maja cf. Cic. *Att.* xiv, 20-22; xv, 1). S obzirom da Ciceron ovaj susret pominje u *fat.* 2 u prošlom vremenu, možemo pretpostaviti da samo delo sve do 17. maja još nije dovršeno.

Postoji nekoliko pretpostavki o tome kada je delo moglo biti dovršeno? Tokom političkih previranja koje su sledili nakon Cezarovog ubistva, Ciceron, 11. maja 44., piše (*Att.* xiv. 20. 4), kako pokušava da ubedi Hircija – koji je, zajedno sa Pansom, tokom Martovskih Ida već bio *consul designatus* (nominovan na termin od 1. januara 43. g.) – da se pridruži republikanskoj frakciji koju su zajedno sa njim činili Brut i Kasije a čija je želja

takođe bila da pridobiju Hircija za ovu političku opciju (o čemu svedoče pisma od 11. maja, *Att.* xiv, 20; istog dana, xiv, 21; 14. maja, *Att.* xiv, 22; 27. maja *Att.* xv, 6). Nakon toga odlazi u Tuskul.

Mada Ciceron nigde ne govori zbog čega Hircija (kojeg, zajedno sa Dolabelom, drži za svog *učenika u retorici*; *fam.* ix, 16.7; *Att.* xiv, 22.1.) uvodi u razgovor u *de fato* i to baš na temu koju želi da obradi, počast koju mu odaje na početku spisa strateški može da predstavlja izraz određene namere – Ciceron svoju publiku i čitaoce često usmerava prema političkim vrednostima koje sam deli. Sa druge strane, temu usuda možda sagledava i u kontekstu aktualnog stanja republike, u temeljnoj nameri da predstavi usud kao uvreženu predrasudu koja u državi podstiče inertnost, verujući da se okolnostima može i treba odupreti smernim delovanjem.

Iako nema nikakvih podataka o tome kada je samo delo *objavljeno* (odnosno, kada su kopije rukopisa distribuirane), najraniji datum kada je spis *de fato* mogao biti *dovršen* jeste u svakom slučaju period nakon 17. maja. Philippson (1939:1161) i Bayer (1976²:112) smatraju da je to moglo biti krajem juna 44., dok Yon (1950³:iii-v) misli da je to moglo biti sredinom juna 44. Giomini (1975:vii) tačan datum vidi kao 5. jun. U svakom slučaju, Ciceron 30. juna preduzima put u Grčku (*Att.* xv, 25) a već 3. jula se sa puta javlja Atiku i izveštava ga da piše svoj sledeći spis *de gloria*, koji će mu uskoro poslati (*Att.* xv, 27). To može biti dodatno svedočanstvo kako je rad na *de fato* već gotov. Yon (1950³:iv, *fn.* 3) smatra da se *de gloria* (mada ne pod ovim eksplicitnim nazivom), pojavljuje već u pismima Atiku od 25. i 27. juna (navodi se samo kao *συντάξεις*; *Att.* xv, 14,4; xv, 13; ili kao dalji spis, pored *de officiis*, za koji se priprema: „filozofiram [*φιλοσοφούμεν*] ovde, šta bih drugo...“).

Ciceron rukopis šalje Atiku 11. jula i naknadno, revidiranu verziju 17. jula (*Att.* xvi, 2,6; xvi, 3,1). Atiku se ponovo obraća 25. jula i piše mu, da je nehotice, imajući već nekoliko pripremljenih tekstova (*σύγγραμματα*) za svoja dela, upotrebio isti uvod kao i za treću knjigu *academica* (*Att.* xvi, 6,4). To nam svedoči kako Ciceron, u svojem postupku pisanja, rukopise delom kompilira od već *mnoštva unapred pripremljenih tematskih celina*, odnosno, da barata delovima rukopisa koji su mogli biti pripremljeni i daleko

ranije (time što nekada nesmotrenošću previđa da je jedan deo već negde bio upotrebljen). Ako u drugoj knjizi *div.* (ii, i, 2-3) pominje svoju pripremu za *de fato*, moguće je da su neke celine već bile gotove – stoga je teško dati realnu procenu koliko je *dana* trebalo Ciceronu da napiše *de fato* (kao što to pokušava da odgonetne Yon, 1950³:iv-v; ili kao što poredi nazore na tu procenu Schallenberg, 2008:41; n. 50).

Već 17. jula, u želji da se pridruži zaverenicima, odlazi prema Grčkoj, zatim se predomišlja i vraća u Pompeju 19. avgusta, ali tada već piše prvu i drugu knjigu svojih *Philippicae* (prva je objavljena 2. septembra a druga je završena krajem oktobra ali nikada nije distribuirana) i nastavlja da radi na spisu *de officiis*. Od decembra pa nadalje je u potpunosti posvećen političkim aktivnostima koje se odvijaju u Rimu. Po svemu sudeći je spis svakako mogao biti gotov pre nego što preduzima svoj put prema Grčkoj.

Predmet rasprave

Ciceron usvaja trodelnu podelu filozofije, na fiziku, etiku i logiku. Prema ovoj podeli, teme koje se tiču bogova i usuda pripadaju fizici, pa otud i *de fato* možemo klasifikovati kao delo koje se tiče fizike. Kao i kod *de natura deorum* i *de divinatione*, izlaganje je takođe zamišljeno u dijaloškoj formi. Razlika je u tome što sada pratimo razgovor u kojem je sagovornik prisutan, ali se većinom ne odaziva, već prati izlaganje ne uključujući se u dijalog, sem u uvodnom delu, kada se saglašava sa ovom formom izlaganja koju Ciceron predlaže. Forma koju je Ciceron izabrao za ovaj „dijalog“ jeste *disputatio contra propositum*, odnosno, iznošenje argumenta nasuprot teze koja je izneta ili zadata, od strane sagovornika. Ne radi se uobičajenom (akademičkom) razmatranju putem dijaloga *za i protiv* nekog stanovišta (*disputatio in utramque partem*) – kako bi se utvrdilo „bilo ono što je istina ili to što joj je najpribližnije,“ bez potrebe na oslanjanje i pozivanje na bilo kakve autoritete (*Luc.* 7-8) – već pre o *disputatio* protiv iznete teze, kao što je to predstavljeno i u *Tusc.* ii.9 (*Tusc.* predstavlja jedino delo u kojem je ovaj postupak primenjen, gde se u svakoj od pet knjiga pojavljuje *disputatio* protiv iznete teze). Razlog za izbor ovakvog postupka leži u „izvesnom sticaju okolnosti“. Najverovatniji razlog su političke

okolnosti koje sa Hircijem razmatra i potreba da ga pridobije za svoju političku opciju. Tim okolnostima je sprečen da upotrebi uobičajenu akademsku metodu *za i protiv* (kao što je to učinio ranije u *nat.* i *div.* i ostalim filozofskim delima), gde obe strane iznose suprotstavljena stano-
višta da bi se postupno došlo do toga, „da svako ponaosob može sprem-
nije proceniti šta se kome u najvećoj meri čini uverljivim“ (*fat.* i, 1).

Uvodni deo – *proemium* (*exordium*) – bi trebalo da pripremi slušaoca ne samo na ono šta je tema i šta treba da očekuje od rasprave, već i da mu, na neki slikovit način, približi dodatno i same okolnosti razgovora i ambi-
jent u kojem se razgovor odvija. Ciceron uvodi lik Hircija sa kojim vodi razgovor, i ne samo da slušaocima približava temu, već upućuje i na ambi-
jent gde se razgovor odvija. Filozofskom delu razgovora je prethodila razmena mišljenja o aktualnim političkim zbivanjima u kojima su oba aktera aktivni učesnici. Razgovor počinje šetnjom u Puteoliju koji se nalazi kraj mora (ili na nekom mestu u tom kraju pogodnom za šetnju).
Govornici se u jednom trenutku, na nekom prigodnom ili simboličkom mestu, zaustavljaju i nastavljaju razgovor sedeći, prelazeći tako sa politič-
kih tema na filozofske.

Tekst uvodnog dela (*proemium*) nije u potpunosti sačuvan. Nedostaje sam početak koji je prethodio sačuvanom delu §§1-4. Deo koji je sačuvan u celini §§5-45 predstavlja ono što je preostalo od glavnog dela izlaganja (*disputatio*), dok deo koji ga sledi, predstavlja završni deo §§46-48, odno-
sno, ono što je preostalo od *zaključnog dela disputatio* (*conclusio* ili *peroratio*; cf. Cic. *inv.* i, 98f) a čiji sam kraj ili zaključni deo takođe nedostaje. Teza iz uvodnog dela, koja predstavlja *osnovu za raspravu* – nasuprot koje se iznosi argumentacija, a koju je trebalo da iznese Hircije – takođe nedo-
staje. Možemo samo pretpostaviti kako je mogla glasiti ova osnovna teza koja predstavlja povod za razgovor na kojoj se delo temelji, a protiv koje Ciceron usmerava izlaganje.

Time što je usud središnji pojam na koji je rasprava usredsređena mogli bismo samo da pretpostavimo da je teza koja se razmatra mogla glasiti ovako:

sve biva prema usudu

(*omnia fato fiunt*; „teza“ se u ovom obliku u tekstu ponavlja u §§xiv, 31; xv, 33; xvii, 40; xix, 43, 44; takođe, nalazimo je u ovom obliku i prethodno u *div. i*, 127, kada Ciceron već planira da se upusti u pisanje *de fato*, koji bi trebalo da predstavlja spis koji bi dopunjavao njegovu trilogiju). Ciceron razmatra nekoliko značenja pojma usuda onako kako ga shvataju stoici u svom tzv. ortodoksnom razdoblju (cf. Sambursky, 1959:57ff i Gould, 1970:137-52). Kod Stoika nalazimo više formulacija usuda:

usud je lanac uzroka stvari ili razum prema kojem je uređen svet (D. L. vii, 149; SVF i, 175). a

Takođe, usud je,

pokretačka sila materije koja je istovetna a samo imenom različita od providenja i prirode (Theodoret *graec. aff. cur.* vi, 14 p. 153 *Raed.*; SVF i, 176).

Treba dodati da stoici takođe drže da

neke su stvari u našoj moći (ἐφ' ἡμῖν), a neke ne (Epiphanius, *adv. haeres.* iii, 2,9; iii, 36; *Diels* p. 592; SVF i, 177).

Kod Gelijsa (Gell. *noct. Att.* vii, 2; SVF ii, 1000) nalazimo da Hrizip daje svoju definiciju usuda u knjizi *O providenju* na sledeći način:

određeno prirodno uređenje svega, međusobno zavisnog i preplete-nog oduvek, čije zajedničko nizanje ne dopušta odstupanje

(stoičke formulacije usuda nalazimo u SVF ii 912-1007; cf. komentar uz fr. 2 i §20a). Pojam usuda se definiše ili pozivajući se na *uzroke* ili na *događaje* (odnosno *stvari* u prirodi). Reč može biti jednako o *logičkoj povezanosti* (propozicija), kao i o uzročnom nizu i poretku (Cic. *div. i*, lvi, 125-126) ili o *povezanosti stvari*, odnosno *događaja* (*conexio rerum*, συμπάθεια, Cic. *fat.* fr. 2: Serv. *ad Verg. Aen.*, iii 376). Ova *povezanost* ili *splet* uzroka omogućuje *nastanak* događaja. Pretpostavka koja se stoicima u ovom delu pripisuje jeste da je usud bio prisutan *ako i samo ako* se ništa nije moglo dogoditi na način drugačiji od onoga na koji se to i dogodilo.

Osnovni pojmovi i rivalske škole o slobodi volje

Podsetićemo čitaoca, tek u grubim crtama, na značenje nekoliko ključnih termina na koje ćemo se u tekstu oslanjati a koji su dotiču osnovnih svoj-

stava predmeta koje Ciceron razmatra u ovom delu i koja su neophodna za njegovo savremeno razumevanje.

Princip bivalencije predstavlja *semantičko načelo*, prema kojem svaka deklarativna rečenica koja izražava propoziciju ima samo jednu od dve (moguće) vrednosti – propozicija može biti bilo istinita ili neistinita ($\top p \vee \perp p$). Ovaj princip je povezan sa *sintaktičkim* načelom koji predstavlja *zakon isključenja trećeg* (*tertium non datur, exclusi tertii, $p \vee \neg p$*). U bivalentnoj logici propozicija se obično zakon isključenja trećeg interpretira kao istovetan sa semantičkim principom bivalencije. Formulaciju principa bivalencije dodatno možemo proširiti modalnim konjunktivnim određenjem:

- a) propozicija ne može istovremeno biti niti istinita niti lažna
 $\neg \diamond (\neg \top p \wedge \neg \perp p)$;

ili saobrazno tome, formulaciju možemo proširiti tako što važi i

- b) propozicija ne može biti istovremeno i istinita i lažna $\neg \diamond (\top p \wedge \perp p)$.

Ovaj princip u nekim logikama (kao što su recimo polivalentne logike) nije moguće poistovetiti sa zakonom isključenja trećeg – u trovalentnim logikama zakon isključenja može da važi, ali ne važi i princip bivalencije. **Zakon isključenja trećeg** je sintaktički princip koji tvrdi da dve kontradiktorne propozicije ne mogu istovremeno biti neistinite, odnosno, samo jedna od njih je istinita ($p \vee \neg p$) – istinitost jedne isključuje istinitost druge.

Načelo isključenja kontradikcije (odnosno načelo *non-kontradikcije*), koje je takođe srodno principu bivalencije, tvrdi da dve kontradiktorne propozicije ne mogu biti istovremeno istinite, odnosno $\neg (p \wedge \neg p)$.

Kontingencija, ili *kontingentna* propozicija (ili događaj), prema aristotelovskom logičkom kvadratu je ona koja je *moguća* ali/i *nije nužna* ($\tau\omicron$ $\acute{\epsilon}\nu\delta\epsilon\chi\omicron\mu\epsilon\nu\omicron$; $\acute{\omicron}\pi\omicron\tau\epsilon\rho[\omicron\nu]$ $\acute{\epsilon}\tau\upsilon\chi\epsilon\nu$).

Determinizam, odnosno (fizikalni) *kauzalni determinizam* (cf. ovde *Dodatak 4.*), u svom osnovnom obliku, može se predstaviti kao teza koja tvrdi da je svaki aktualan događaj posledica *prethodnog stanja sveta*. *Nomološki kauzalni determinizam* će dodatno tvrditi da je svaki aktualan događaj posledica *prethodnog stanja sveta* u skladu sa *zakonima* prirode.

Sam *fizikalni kauzalni determinizam* ne poseže za prirodnim zakonima. Antičke teorije uglavnom ne prave razliku između dve pomenute koncepcije. Naravno, ne navode eksplicitno prirodne zakone niti ih podrazumevaju, mada često imaju u vidu određena načela za koje bismo mogli reći da mogu predstavljati neku formu prirodnih zakona.

Fatalizam je koncepcija bliska determinizmu (nekada, neopravdano, poistovećivana sa njim) time što tvrdi da su (barem neki) događaji neumitni, neizbežni (na vrste antičkog fatalizma vrat ćemo se ovde u *Dodatku 2.4*).

Logički determinizam (nekada ga nalazimo i pod nazivom *logički fatalizam*) predstavlja koncepciju koja ne podrazumeva fizikalnu, kauzalnu spregu, već se odnosi na relacionu strukturu propozicija i tvrdi važenje identiteta dva logička načela, sintaktičkog zakona isključenja trećeg i semantičkog principa bivalencije. Iako su u logici propozicija ovako formulisana ova dva principa međuizvodljiva, ekvivalentna, kada su predstavljena na vremenskoj osi predstavljaju snažniju tvrdnju – ne samo da propozicije koje se tiču prošlosti imaju definitivnu istinosnu vrednost (*princip konzervacije prošlosti*), već imaju definitivnu istinosnu vrednost u bilo kojem arbitrarnom isečku na vremenskoj osi, dakle i u budućnosti. To je tvrdnja koja je bliska stoicima, a strana recimo Aristotelu i Epikuru, koji poriču identitet ova dva principa za kontingentne iskaze koji se tiču budućnosti i prediktivnih propozicija. Oni zastupaju načelo *otvorene budućnosti* u kojoj iako i dalje neograničeno važi zakon isključenja trećeg, ne važi princip bivalencije.

Kompatibilizam je koncepcija prema kojoj je slobodna volja kompatibilna sa determinizmom. William James (1884/1907) ovu koncepciju naziva i *umereni determinizam* (*soft determinism*). Neki autori (Vihvelin, 2000; List, 2014) koncepciju, prema kojoj je slobodna volja kompatibilna sa fizikalnim zakonima, nazivaju *libertarijanski kompatibilizam* ili *kompatibilistički libertarijanizam*. Koncepcija predstavlja stanovište prema kojem je akter bio u stanju, iako u determinističkim okolnostima, da usmeri izbor svoje radnje, odnosno, da je bio u stanju da deluje drugačije nego što je zaista delovao, te da je pred sobom imao *izbor alternativnih mogućnosti*. Izbor alternativnih mogućnosti predstavlja prostor za *moralnu*

*odgovornost.*⁶ Reč je o principu alternativnih mogućnosti (*the principle of alternative possibilities* [PAP]; Frankfurt, 1969:829):

osoba je moralno odgovorna za ono što je učinila *samo ako* je to mogla da učini drugačije [kurziva *V.M.*];

drugim rečima, „biti u stanju delovati drugačije“ od onoga kako je delovano predstavlja *nužan uslov* odgovornosti.

Inkompatibilizam obično označava tri koncepcije prema kojima slobodna volja *nije kompatibilna sa determinizmom*. Ovde bi mesto našli *kruti determinizam*, *libertarijanizam* i *pesimistički inkompatibilizam*. *Kruti determinizam* (*hard determinism*, prema nazivu koji mu daje James; *ibid.*), načelno se oslanja na sledeće dve teze: a) determinizam je istinit i b) slobodna volja ne postoji ili je samo iluzija i u svakom slučaju je nespojiva sa determinizmom. Sledeća varijanta, *libertarijanizam*, drži da je postojanje slobodne volje u neskladu sa prihvatanjem determinističkog toka sveta i pretpostavlja da postoje alternativne mogućnosti izbora, te da je svesni akter u stanju da izabere između njih. *Pesimistički inkompatibilizam* (Harding, 1997:332) korespondira sa krutim indeterminizmom i negira da su slobodna volja i moralna odgovornost kompatibilni sa determinizmom odnosno da slobodna volja nije moguća ako je determinizam istinit (Broad, 1952; G. Strawson, 1994; Parenboom, 2005: *hard incompatibilism*). Jednako pod ovim nazivom nalazimo i inkompatibilističko stanovište (*hard indeterminism*) da ako je bilo u fizikalnom (ontološkom) bilo u mentalnom (epistemičkom) svetu prisutan *indeterminizam* (Gessell, 2017:1206; *weak vs. strong indeterminism*), onda nema prostora za slobodu izbora i slobodnu volju (cf. komentar ovde uz §xi, 23b), jer je pretpostavka slobodne volje *kontrola delovanja* i predvidljivost i sposobnost postizanja posledica izbora, koje indeterminizam ne omogućuje, jer isključuje predvidljivost, pa time i namerno delovanje a uopšteno govoreći time i slobodu (jer posledice naših radnji u indeterminizmu nisu smerne i mimo

---

⁶ Naravno, mi smo naveli najčešću formulaciju osnove za pripisivanje odgovornosti. Moguća su i drugačija mišljenja, po kojem, na primer PAP nije neophodna osnova za pripisivanje moralne odgovornosti, kao što to zastupa P. Strawson (1962:187-221).

su naše volje). Savremeni autori pod indeterminizmom često podrazumevaju ne potpuni već *parcijalni* ili *lokalni pojam indeterminizma*.⁷

Glavni akteri

Ciceron sučeljava nekoliko škola sa akademičkom, čijim predstavnikom se oseća, a koju zastupa i brani. U svojoj raspravi o slobodi volje koncepcije megarana (Diodora Krona i Filona), stoika (Kleanta, Hrizipa i Posidonija) i epikurejaca (Epikura) predstavlja bilo kao nedosledne, neosnovane ili logički nekonkluzivne. Sa druge strane, sučeljava im stanovišta i argumente Karneada, koje vidi kao superiornije.

Megarani (škola iz koje je potekao i Zenon, osnivač stoičke škole), predstavljeni su Diodorom – koji zastupa stanovište prema kojem *nema neaktualizovanih mogućnosti*, odnosno, da je moguće „ili ono što jeste, ili što će biti“ – i Filonom, koji brani današnju standardnu formulaciju evaluacije kondicionalne propozicije, odnosno, materijalnu implikaciju. Diodorovo stanovište se (uobičajeno) tumači kao odbrana koncepcije krutog determinizma.

Stoici, na čelu sa Hrizipom, predstavljeni su u *de fato* tako da prihvataju aktualnu istinitost prediktivnih propozicija (kao i mogućnost istinitog predviđanja) koju zasnivaju, pre svega, na prihvatanju determinističke hipoteze

a) da je svaki događaj posledica antecedentnih okolnosti.

Takođe, stoici dosledno brane i

b) *princip bivalencije* koji važi i za buduće kontingentne iskaze (a ne samo za prošle).

Iz b) proizlazi da ujedno brane istovetnost zakona isključenja trećeg i principa bivalencije, tako da su vrednosti svih (prošlih, sadašnjih i) budućih propozicija unapred definitivne. Ako ovom stanovištu, pored ove logičke tvrdnje, pridamo i svojstvo neprekidnosti fizikalne naslednosti kao

---

⁷ Na primer, Belnap & Green, 1994:367; Prior takođe pod ovom vrstom indeterminizma usvaja pretpostavke asimetričnog vremena, konzervacije prošlosti i otvorene budućnosti (npr. Prior, 1957:94f), ili govori o *okamističkoj formi indeterminizma* (Prior, 1967:121ff).

posledicu hipoteze a), mogli bismo ovo stanovište označiti kao *kruti determinizam* (*hard determinism*; cf. James, 1884/1907).

Međutim, stoici su kod Cicerona predstavljeni pre kao neko ko se (ipak) trudi da pronade mesto za postojanje *ljudske odgovornosti* i *slobodnog izbora*. Prema stoicima, samo mudar čovek zna na koje stvari (iako na način koji je [delom] predodređen) može uticati a na koje ne. Ovaj dodatni stav bi ih svrstao među *umerene deterministe* (*soft determinism*; cf. James, 1884/1907).

Oslanjajući se na Karneadovu kritiku stoika, Ciceron stoičko stanovište predstavlja kao *nekonzistentno*, time što kruti determinizam (koji prema akademičarima zagovaraju stoici) ne ostavlja prostor za slobodnu volju. U literaturi postoje nedoslednosti kod tumačenja ovog stanovišta, na primer: K. Jedan (2010:144) tvrdi da stoici prihvataju *kauzalni determinizam*, ali ne i *fatalizam*; Sharples (1986:269) im pripisuje pripadnost *umerenom determinizmu*. Pri tome, oba ova autora imaju u vidu istovetne formulacije koncepcija koje zastupaju stoici. U svakom slučaju, sporovi oko teme slobodne volje u antičkom svetu svoje poreklo imaju u helenističkom razdoblju filozofije. Kako smatra Huby (1967:358), sporove oko ove teme otvorio je Epikur, a u njih se uključio i stoik Hrizip.

Epikur, onako kako je predstavljen u *de fato*, mogao bi biti interpretiran kao zagovornik (parcijalnog) indeterminizma: *libera voluntas* i determinizam su nekompatibilni. On nije saglasan sa stoičkim hipotezama (a) i (b). Iako se Epikur nadovezuje na Demokritov atomizam, time što uvodi spontano (bezzuzročno) odstupanje atoma ujedno poriče (univerzalno) važenje i istinitost determinističke hipoteze (a). Današnjim jezikom rečeno, Epikuru se pripisuje inkompatibilističko stanovište libertarijanizma. Ovu koncepciju prate brojni nedostaci, na koje ćemo se osvrnuti u tekstu – pre svega, kao što smo već pomenuli, u indeterminističkim okolnostima nemamo *kontrolu* nad posledicama našeg izbora, što vodi tome da posledice našeg izbora nisu predvidive i smerne, pa time ishode naših radnji načelno ne možemo ni svrstati u posledice vlastite (slobodne) volje. Takođe, Epikur (poput Aristotela) ne prihvata važenje principa bivalen-

cije (b) za buduće kontingentne propozicije, odnosno događaje – prediktivne propozicije (još) nemaju istinosnu vrednost.

Karnead bi u današnjim terminološkim okvirima bio predstavljen kao zagovornik kompatibilističke koncepcije, prema kojoj akter može predstavljati namernog uzročnika *kreiranja* nekog događaja. On takođe deli sa stoicima hipotezu (a), da svaki događaj ima svoj uzrok, ali dopušta da

c) akter može biti posrednik u uzročnosti.

Reč je o uzročnosti za koju je *odgovoran* akter ili o koncepciji koja brani uzročnost uslovljenu akterom (Chisholm, 1964; *agent causation*) – deterministički lanac uzročnosti (a) nije prekinut već i nadalje važi (što je u saglasnosti sa stoicima, a nasuprot Epikuru), ali je akter u stanju da bude aktivan posrednik u neprekidnom uzročnom nizu. Ograničenje koje se odnosi na Karneada, sastojalo bi se u tome da

d) jednom (slobodno) izabran uzročni lanac se nadalje odvija neumitno,

što predstavlja koncepciju *hipotetičkog* ili *kondicionalnog usuda*.

Rukopisi

Latinski tekst u ovom izdanju se oslanja i prati redaktorska izdanja iz xx. veka – Yon (1950³); Bayer (2000⁴), Plasberg-Ax (1965), Giomini (1975). Neophodne napomene ovih redaktora smo sveli na što je moguće pregledniju formu i zadržali samo one najbitnije, u čemu smo uglavnom sledili Sharplesa (1991).

Moderne redakcije nemaju jedinstven odgovor o sudbini nastanka izvornika na koje se u rekonstrukciji modernog teksta oslanjaju i o njihovoj uzajamnoj paleografskoj zavisnosti. Iako su ova pitanja svakako zanimljiva i nezanemarljiva – jer donekle oblikuju i smisao i značenje ovog osetljivog teksta – prenećemo tek neke osnovne podatke koji se nalaze bilo kod redaktora ili autora koji su se bavili pitanjem porekla dostupnih rukopisa i moguće prirode izvornog teksta na osnovu kojih su navedeni

najstariji izvornici nastali.⁸ Za rekonstrukciju i *današnji izgled* Ciceronovog teksta najznačajniji izvornici predstavljaju sledeća tri manuskripta, koji nose oznake **A**, **B** i **V**:

A: *Leidensis Vossianus* 84;

B: *Leidensis Vossianus* 86;

V: *Vindobonensis* 189.

Do kraja xix veka, editori su se oslanjali na rukopis ili niz rukopisa koji su im bili neposredno dostupni, ne upuštajući se posebno u pitanja autentičnosti, transformacija ili hronologije pojedinih primeraka. Ova pitanja postaju značajnije postavljana u naučnim krugovima tek nakon Moserovog kritičkog izdanja iz 1828. Ovo izdanje se oslanja na različite izvore (*Index librorum*, p. xvii-xxvi) i respektuje, takoreći, sva bitna prethodna štampana izdanja, kao i komentare. Takođe, pruža uporedni pregled odstupanja pregledanih rukopisa (*Collatio*, p. 721-27). Sve to počinje da otvara pitanje mogućeg profila *arhetipskog rukopisa*.

Sam Moser ne pridaje posebni značaj rukopisima **AB**. Dva rukopisa, **A** i **B**, koja se danas nalaze u *Bibliotheek der Rijksuniversiteit* u Lajdenu, spadaju u tzv. lajdenski korpus i obuhvataju sledeća dela: *de natura deorum*, *de diuinatione*, *Timaeus*, *de fato*, *topica*, *paradoxa stoicorum*, *Lucullus (academica priora)*, *de legibus*. Zanimanje za lajdenski korpus i klasifikaciju porekla ostalih rukopisa počinje tek od sredine xix veka nakon što na njega upozorava K. Halm, koji ga pominje u predgovoru izdanja Ciceronovih dela iz 1861-2, iako sam nije stigao da ga konsultuje za izdanje koje je već bilo pripremljeno (Zelzer, 2001:188; Yon 1950: lii, n.2; Schwenke, 1889:524; Dieckhoff, 1894). Sva tri najstarija rukopisa – **A**, **B**, **V** – sastavljena su na pergamentu i pisana karolinskom minuskulom.⁹ Rukopis **A** i

⁸ Huelsenbeck (2013:287-309), Dieckhoff (1894), Rouse (1983:128-142), Bischoff, (1961:39-57) Schmidt (1967:495-500), Mollweide (1911-1915), Schwenke (1889:397-588; 1890: 347-355), Beeson (1945:201-222), Zelzer (2001:183-214).

⁹ Zaobljeno pismo koje je korišćeno od kraja viii do početka xii veka. Upotrebljavano je u pisanju knjiga i u korespondenciji na latinskom jeziku u anglosaksonskom, a kasnije i kontinentalnom kulturnom području. Prema aktualnim stanovištima, njen

B nisu kopija jednog ili drugog, nego predstavljaju nezavisne rukopise. Ali sva tri rukopisa bi mogla, kako je to tvrdio Dieckhoff (1894:6), posredno ili neposredno, da potiču od nekog zajedničkog arhetipskog rukopisa (označavanog kao **Q**, nekada kao Ω).

Pretpostavka je da nijedan od rukopisa **A** i **B** nije nastao u samom manastiru Korbi, već u severnoj i severoistočnoj Francuskoj (Reinhardt, 2002:322). Rukopisi dolaze iz različitih skriptorija i imaju različite kasnije sudbine. Međutim, na osnovu sekundarnih korekcija, moguće je zaključiti da su se u isto vreme zatekli u Korbiju i poslužili kao predložak za sledeći rukopis **F** (*Florentinus Marcianus* 257, *Laur. S. Marco* 257), te da su kasnije vraćeni na mesta odakle su pozajmljeni (Schmidt, 1974:131 n.7).

Završetak Ciceronovog prevoda *Timaja* i početak *de fato* iz Plasbergovog fototipskog izdanja rukopisa **A**, *Leidensis Vossianus* 84 (1915) – str. 71r.

Današnji rukopis **A** ima ukupno 240 stranica ili 120 listova – *folio*, tj. list sa licem i naličjem, odnosno *levom* (*verso*) i *desnom* (*recto*) stranom na susjednim listovima u povezu – i sadrži sledeća Ciceronova dela, ili njihove delove, ovim redom: *de natura deorum*, *de divinatione*, *Timaeus*, *de fato* (odeljci od 1-46 završavajući se rečju *petere*; 71r-75v), *top.* 1-3 (tj. stranica 76v, dok je 76r ostala prazna), *fat.* 46 se nastavlja (rečju *praesidium*) sve do kraja poglavlja 48 (77r), *top.* 4-100 (nastavlja se sve do kraja celog ovog dela), zatim slede *paradoxa stoicorum*, *Lucullus*, *de legibus*.

Prvobitno je rukopis **A** imao 116 listova. Godine 1860 list 76, koji je sadržao *top.* 1-3, kao i drugi delovi *top.* na listovima od 80 do 82 (*top.* od §28 do

---

se nastanak neposredno vezuje za ime Karla Velikog i njegovu dvorsku školu (*schola palatina*). Nastaje iz polu-unicijale koja je (za razliku od uniciala, sastavljene isključivo od velikih slova) već sadržala i mala slova, pa time imala svojstvo minuskulnog pisma, obično pisanog u proporciji obrazovanoj u linijskom sistemu pomoću četiri paralelne linije.

§§72-3) su iz rukopisa **B** umetnuti u rukopis **A**. Dakle, četiri lista, koja su pripadala rukopisu **B**, izdvojena su iz celine te su (na osnovu navodne sličnosti) iz rukopisa **B** prebačena u rukopis **A** (Schmidt, 1974:29-30). Bibliotekar u Lajdenu, W.G. Pluygers, to čini po preporuci lingviste Karla Halma (editora Ciceronovih dela). Od Clarka do Giominija, poznavaoци ovih rukopisa smatraju da je ovo rešenje predstavljalo nepotrebnu kontaminaciju kojom se nije ništa postiglo.

Prema Bischoffu (1961), na osnovu stilskih svojstava, rukopisi **A** i **B** su mogli nastati najranije 850. godine (u trećoj četvrtini ix veka, u intervalu do 880. godine). Odluke pisma imaju svojstva koje Huelsenbeck (2013:293) svrstava u ovo razdoblje, tj. u tzv. grupu „Corbie ii“. Na osnovu nekih podataka ovo datiranje moglo bi da korespondira i sa tadašnjom inicijativom da se proširi biblioteka u manastiru Korbi (Corbie) i ujedno aktivnostima na kopiranju rukopisa.

Rukopis **B** je nastao sredinom ix veka. Prvobitno je imao 193 lista. On sadrži ta ista Ciceronova dela kao i **A**, ali se znatno razlikuje po rasporedu odnosno velikoj dislokaciji delova tekstova (Schmidt, 1974:55). Na primer, poredak u slogu delova rukopisa *de fato* je znatno narušen i – ako uzmemo u obzir njegovu stvarnu kompoziciju – nalazi se na sledećim stranama i to u gotovo obrnutom nizu: 171r-v, 147v-154r i 102r-103r. Na osnovu kataloga iz 1456-7, rukopis **B** je tokom xv veka bio u Remsu (Reims). Kasnije ga poseduje pravnik, istoričar i učenjak Pierre Pithou (Petrus Pithoeus).

O tome kako se odvijala sama procedura redakcije, kopiranja i naknadnog korigovanja teksta postoji nekoliko pretpostavki na osnovu stilskih odlika umetnutih korekcija ili prirode i načina komentara koji se pojavljuju na marginama rukopisa. Kada govorimo o *lajdenskom korpusu*, dakle o *mss. A* i *B*, autori se trude da rekonstruišu složenu proceduru kopiranja, korigovanja i učešća u stvaranja nove kopije rukopisa **F** (Schwenke, 1890:348; Schmidt, 1974:29-134; cf. Reinhardt, 2002:322).

U kopiranje svih dela koja su uključena u rukopis **A** učestvovala sa četvorica prepisivača. Nakon što su prepisivači rukopisa **A** (onih delova koji slede nakon *de divinatione*, dakle, *Timaeus*, *de fato*, *topica*, *paradoxa stoi-*

corum, Lucullus, de legibus) tokom prepisa već uneli neke osnovne korekcije u tekst, tekst je pregledao glavni korektor ovog dela rukopisa, pri čemu se oslanjao ili konsultovao rukopis B, koji je imao kraj sebe. Dok je glavni korektor vršio reviziju rukopisa A, glavni korektor rukopisa B još nije bio preduzeo korekciju svog rukopisa. Sada sledeći korektor koriguje delove A (*nat. i div.*) i prelazi kroz ceo tekst rukopisa B. Rukopis A je naknadno pretrpeo još neke promene koje se, međutim, ne tiču i nisu ključne za sam tekst *de fato*. U kritičkom aparatu oznaka A^c odnosi se na korekciju teksta u rukopisu A, bilo od strane glavnog korektora ili i pre njega, dok A^a obično označava prvobitno čitanje, pre ove naknadne, finalne korekcije¹⁰ (koja obuhvata i konsultaciju rukopisa B).

Kada je rukopis A u potpunosti korigovan, neki autori smatraju, na osnovu rasporeda dela, da je upravo ta kopija poslužila kao osnova za firentinski rukopis F (*Florentinus Marcianus* 257, *Laur. S. Marco* 257; cf. Reinhardt, 2002:322-3).

Iako rukopis F, koji takođe nastaje u manastiru Korbi, sadrži dela složena u istom poretku kao što je to slučaj i kod rukopisa A, razlika je u tome, što su *de natura deorum* i *de divinatione* kopirani na osnovu rukopisa B, ali tek onda, kada je rukopis B već bio korigovan od strane glavnog korektora ovih dela (Beeson, 1945:210). Ostatak rukopisa F je kopiran na osnovu A, ali tek nakon revizije od strane glavnog korektora (Schmidt, 1974:121-34). Rukopis F je bio predložak za brojne kasnije kopije u xv veku u Italiji. Takođe, poslužio je i kao izvor na osnovu kojeg (osoba pod imenom) Hadoard, bibliotekar (*custos bibliothecae*) iz manastira Korbi, sredinom ix veka preuzima odlomke iz različitih Ciceronovih filozofskih spisa, a koji će sada svoje naći mesto u rukopisu H (kod nekih autora je označen kao K ili R), koji se danas nalazi u Vatikanu kao *Reg. lat. 1762 (Excerpta Hadoardi)*.

Schmidt (1974:142-143) identifikuje korektora prve polovine rukopisa B i druge polovine rukopisa A kao istu osobu, nagađajući da bi to mogao biti

¹⁰ Plasberg (1915:xif) smatra da su finalnoj korekciji glavnog korektora prethodile još dve korekcije, što Schmidt (1974:109-10) smatra neutemeljenim.

i sam Hadoard. Reid (1887:110), koji je imao uvid u rukopis koji kasnije objavljuje Schwenke (1889), sažima njegove opservacije kada je u pitanju rukopis H. Ovo bi moglo biti i svedočanstvo kakve su transformacije mogli doživeti i drugi rukopisi koji su predstavljali arhetipske izvornike najstarijih sačuvanih prepisa, koji predstavljaju preteče današnjih tekstova:

Hadoard nije voleo imena grčkih filozofa; tamo gde se pojavljuju u knjizi, menja ih u *quidam* ili u nešto tome slično; ali u toj je stvari njegova upotreba istrajna. Promene na religioznom planu su daleko manje nego što bi se očekivalo. Međutim, množina *deus* je gotovo uvek promenjena u jedninu... Iako ne pravi česte promene kako bi otklonio ono što mu predstavlja poteškoću pri čitanju, kada to i čini, pruža ponekada čudna rešenja...

Ovaj animozitet prema klasicima je prisutan u razdoblju franačkog kralja Luja I Pobožnog (778. – 20. 06. 840.), sina Karla Velikog, a nastavljen je i rasprostranjen tokom x veka. Sličan stav crkve prema klasici konstatuju Mollweide (1911-15) i Beeson (1945:206-8) – to je nešto što udaljava od svetih stvari i predstavlja gubljenje vremena – a ovaj potcenjujući stav je mogao predstavljati značajan filter u kopiranju klasika.

Početakom xi veka Werinharius, biskup Strazbura (1001-28), rukopis F daje katedralnoj biblioteci. Tokom svog putovanja na sever 1417. godine renesansni humanista i učenjak Poggio (Gian Francesco Poggio Bracciolini) pronalazi ga i odnosi u Italiju. Nalazi se među knjigama koje preuzima njegov prijatelj Niccolò Niccoli – sakupljač, prepisivač i korektor, koji u rukopise uvodi sadržaj, podelu po poglavljima i podstiče vezanu, kurzivnu ortografiju – pre nego što sam Poggio odlazi u Englesku (1418-22/3). Nakon Niccolijeve smrti (1437), rukopis prelazi u biblioteku S. Marco u Firenci.

Najstariji rukopis koji potiče od F je minhenski M (*Monacensis* lat. 528; *olim* Biburg) – nastao ili u Strazburu (Schmidt, 1974:152-3) ili u manastiru Korbi početkom xi veka – ne sadrži *topica*. Humanista i istoriograf Aventin (Johannes Aventinus; Johann Georg Turmair, 1477–1534) u periodu svojih studija u Parizu (1503-4) dolazi do njega u Abensbergu u

Donjoj Bavarskoj. Posle njegove smrti rukopis prelazi u benediktinski manastir Bilburg, sa kojim je Aventin imao bliske odnose. Ovaj manastir preuzimaju jezuiti 1589. a sam rukopis 1773. završava u biblioteci u Ingolštatu.

Sledeći rukopis, takođe pisan karolinskom minuskulom, je bečki rukopis V – *Vindobonensis* 189. Napisan je u *ranom devetom veku*, moguće u manastiru u Ferjeru (Ferrières; Zelzer, 2001:185). Ovaj rukopis ne sadrži *topica*. Prvobitno je sadržao *de legibus*. Negde sredinom ix veka, Lupus, opat u Ferjeru, korigovao je rukopis prema manuskriptu koji se nalazio u Korbiju a pretpostavka je da su ove korekcije mogle nastati ne samo na osnovu A ili B, već i prema minhenskom rukopisu M. Rukopis je pripadao samostanu u Antverpenu (Prieuré des Faucons) a kasnije Theodoru Poelmanu (1512-81) koji ga daje mađarskom humanisti Joannesu Sambucusu (Zsámbody János, 1531-1584), koji većinu svog života provodi u Beču. Većina kopija Ciceronovih filozofskih rukopisa u poznom srednjem veku i tokom renesanse potiče od ovog rukopisa (Rouse, 1983:126-7). S obzirom da Lupus umire 862. godine, doslednije datiranje i hronologija nastanka rukopisa A, B, F, kao i korekcije V, i dalje ostaje sporna (Zelzer, 2001:210-1).

Stematička situacija

Od početka interesovanja za *lajdenski korpus* postoje različita nagađanja kako bi mogla izgledati *stemma*¹¹ koja bi ukazala na međusobnu zavisnost rukopisa. Mnoge ispravke od strane nekoliko korektora su u oba rukopisa često prekrili, pa i uništili izvorni tekst koji je pre korekcije često brisan grebanjem, ili je prekriven grubljim pismom koje je prekrilo prethodni zapis. Sa druge strane, brojne korekcije, proizašle na osnovu upoređivanja rukopisa, smanjile su razlike koje bi mogle da posluže za bolju identifikaciju uzora na osnovu kojih su nastali. Plasberg veruje da je srodnost AV veća, dok B predstavlja drugu granu zajedničkog porekla. Plasberga sledi i Rouse (1983:125), koji će reći kako postoje dve porodice rukopisa

¹¹ Stema je dijagram koji predstavlja pretpostavljenu zavisnu naslednost među tekstovima različitih rukopisa s obzirom na njihove varijacije.

koje potiču iz zajedničkog arhetipa: jednoj pripada rukopis **B**, dok drugoj rukopisi **AVH**. Lörcher (1907) smatra da su sličnosti **BV** u nekim delovima nesumnjive, tako da bi poreklo sva tri rukopisa (**ABV**) trebalo pripisati, u jednakoj meri, istom zajedničkom izvoru.

Maso (2006:8-9; 2014:37) je sastavio uporedni prikaz „stematicke situacije“ kopija rukopisa i uporedio je različite standardne editorske interpretacije njegovog porekla, koje ovde delom preuzimamo, s tim što smo dodali i nedavnu Huelsenbeckovu (2013:295) interpretaciju. Na osnovu sličnosti i razlika među postojećim rukopisima, prema rasporedu preuzimanja poglavlja, svojstava pisma, ali i težišta na koje su editori i autori usredsređeni, moguća su različita rešenja, tako da su neki autori skloni da između arhetipa **Q** (tj. **Ω**) i kopija koje slede, vide i posredne članke – ne samo direktnu nadovezanost.

Ovo su rukopisi na koje se oslanjaju redaktori modernih izdanja:

Yon (1933; 1950³, p. lxxv):

A = Codex Leidensis Vossianus 84 (ix-x vek).
 B = Codex Leidensis Vossianus 86 (x vek).
 V = Codex Vindobonensis 189, ff. 90a—98a (x vek).
 C = *Codicum ABV consensus*.

Plasberg (Ax), (1938, p. xii):

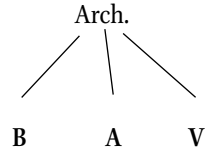
A = Vossianus 84
 V = Vindobonensis 189
 B = Vossianus 86
 F = Florentinus Marcianus 257

Giomini (1995, p. xlvii):

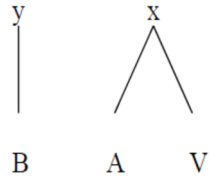
A = Vossianus Lat. Pol. 84 (*div., fat., Tim.*), ix vek.
 V = Vindobonensis Lat. 189 (*div., fat., Tim.*), ix vek.
 B = Vossianus Lat. Eol. 86 (*div., fat., Tim.*), ix vek.
 R = Excerpta Hadoardi, Reginensis Lat. 1762 (*ex Div., fat., Tim.*), ix vek.
 F = Florentinus Marcianus Lat. 257 (*div., fat., Tim.*), ix vek.
 M = Monacensis Lat. 528 (*Div., Fat., Tim.*), x-xi vek.
 N (= Nostradamensis, Parisinus Lat. 17812, xii vek.
 Strozz. (= Strozianus 37), xiv vek.
 O (= codices aliquot recentiores saec. xiv - xv, saepe ex Gruteri et Davisii recensione).

Ovde su shematski predstavljene pretpostavke različitih modernih autora o hronologiji, odnosno sledu nastanka različitih rukopisa:

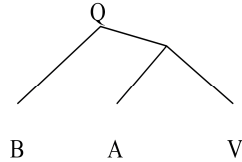
Dieckhoff (1894)

Schwenke (1890), (Plasberg)

Ax (1938), (Clark, Yon)

Bayer (1963')

